शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः अष्टमः परिच्छेदः

के वर्णाः कस्य रसस्य प्रतिपादकाः ? इति सोदाहरणं प्रतिपादनम् ।

माधुर्यगुणव्यञ्जका वर्णाः – ट ठ ड ढ वर्जिताः कादयो मावसानाः निजवर्गान्त्ययुक्ताः रेफणकारौ ह्रस्वान्तरितौ समासाभावो मध्यमसमासो वा, कोमलपदान्वयेन माधुर्यवती रचना, माधुर्यस्य व्यञ्जिका। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान्विना ।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥'

यथा – 'अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिम् ॥'

अत्र प्रथमार्द्धे अनुनासिकमिलितैः ङकारैः, एवं सम्यक्ज्ञानवता माधुर्यं गुणं व्यञ्जयन्ति । इति दिङ्मात्रम् ।

ओजोगुणव्यञ्जका वर्णाः — वर्गीयौ प्रथमौ वर्णौ क च ट त प रूपैः सह तदन्तिमा वर्णाः ख छ ठ थ फ रूपाः, तथा वर्गीयाः तृतीयवर्णाः ग ज ड द ब रूपैः सह तदन्तिमा वर्णाः घ झ ढ ध भ रूपाः युक्ता ओजो गुणं व्यञ्जयन्ति । एवं रेफस्योपरि अधः उभयत्र वा प्रयोगः ट ठ ड ढैः सह शकारः षकारश्च ओजसः व्यञ्जकाः । दीर्घसमासः, औद्धत्यशालिनी घटना च ओजसो व्यञ्जिका । उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफाष्टठडढैः सह ॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
तथा समासो बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी ॥'

यथा – 'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

अत्र 'द्भु' इति, 'द्ध' इति 'ण्ड' इति च संयुक्ता वर्णाः भ्रमित इत्यत्र सरेफो वर्णः शो शो इति तालव्य शकारौ, अन्ये च संयुक्ताः वर्णाः ओजो व्यञ्जकाः ।

प्रसादगुणव्यञ्जका वर्णाः — श्रुतिमात्रेणार्थबोधकाः शब्दाः प्रसादस्य व्यञ्जकाः अयं सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च तिष्ठति । उक्तं च साहित्यदर्पणे —

'शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ।'

यथा – 'सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥'

अत्र श्रुतिमात्रतः अर्थबोधकाः शब्दाः प्रसादगुणव्यञ्जकाः इति

उपेन्द्र झा, [illegible]
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
[illegible], पूर्णियाँ

शास्त्रि द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्य [illegible] [illegible] [illegible]

व्यक्तिविवेककारस्य महिमभट्टस्य मतेन रसादि [illegible] अनुमान [illegible] प्रदर्शयत ।

ननु [illegible] [illegible], अनुमाने [illegible], [illegible] [illegible] विभावादि [illegible] । [illegible] रसादि [illegible] [illegible] व्यक्तिविवेककारस्य [illegible] [illegible] [illegible] विभावानुभाव [illegible] [illegible] [illegible] । विभावादीनां [illegible] प्रतीतिः [illegible] विभावादयो रसादिभावानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ते [illegible] रसादयः पुनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतीतिः अनुमीयमान रसादि [illegible] [illegible] [illegible] उच्यते महिमभट्टाचार्यः ।

[illegible] – किं [illegible] [illegible] विभावादि [illegible] रसादि [illegible] [illegible] [illegible] विभावादि [illegible] अनुमित रसादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा ? [illegible] न विवादः किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रसादि [illegible] [illegible] प्रतीतिः 'अयं' [illegible] [illegible] रसादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमाने तु [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । न हि अनुमान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] रसादि [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अपि च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न अनुमान [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] – [illegible] विभावानुभाव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शृङ्गारादि रसाभिव्यक्तिः' इति [illegible] [illegible] [illegible] । ~~[illegible]~~ –

[illegible] तु विभावादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (महिमभट्टस्य) अनुमितेः [illegible] ।

अथ सिद्धान्तवादी समाधत्ते – [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । न हि [illegible] प्रतीतिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रसादि प्रतीतिमान् विभावादि प्रतीतिः [illegible] । [illegible] रसादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रसादेरनु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमानेन [illegible] [illegible] रसादयोऽनीति सिद्धम् ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्यदर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः

उपादान लक्षणाया लक्षणलक्षणातो वैलक्षण्यम् उदाहरणद्वारा स्फोरणम् ।

लक्षणा द्विविधा – एका उपादान लक्षणा
अपरा लक्षण लक्षणाश्चेति ।
को अनयोर्भेद इति चेत् ! शृणु —

यत्र मुख्यार्थं विशिष्ट तदितरार्थ प्रतिपादक शक्तं, तत्र उपादान लक्षणा । अतएव इयम् अजहत्स्वार्था उच्यते । एवं स्वार्थ परित्याग पूर्वक अन्यार्थ प्रतिपादन शक्तित्वं लक्षण लक्षणात्वम् । अतएवायं जहत्स्वार्था इत्युच्यते ।

उपादान लक्षणायाः उदाहरणं यथा – 'कुन्ताः प्रविशन्ति', अत्र अचेतनानां कुन्तानां प्रवेशन क्रिया सामर्थ्यं नास्ति इति कुन्तिक रूप मुख्यार्थ विशिष्ट कुन्तधारी पुरुष रूपस्य मुख्यार्थेतरार्थस्य प्रतिपादकत्वात् कुन्तधारी पुरुषाः प्रविशन्ति इति उपादान लक्षणयाऽर्थो बोध्यते ।

लक्षण लक्षणायां उदाहरणम् — 'गङ्गायां घोषः' । विपरीत लक्षणायास्य उदाहरणम् —

'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥'

इत्यत्र, उपकृतादयः शब्दाः अपकारिणं प्रति अन्वयं लभमानाः अपकारादिरूपे रूपेऽस्मिन् परिणताः अयमेव प्रभेदः उपादान लक्षणा लक्षण लक्षणाभेदः । यद् उपादान लक्षणायां मुख्यार्थस्य आक्षेपोऽपि उपादानम् । लक्षण लक्षणायां तु परस्यैवोपलक्षणं मुख्यार्थस्य त्याग एवेति ।

—

उपेन्द्र झा
17/4/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णिया